

Bibliography

1. *Bazylevych N. H.* Problemy patryoticheskoho vospytaniya mladshykh shkolnykov v pedahohycheskom nasledyy V. A. Sukhomlynskoho: dyss. kand. ped. nauk [Tekst] / N. H. Bazylevych. – K., 1982. – 178 s.
2. *Bakhtyn Yu. K.* Patryoticheskoe vospytanye kak osnova formirovaniya npravstvenno zdorovoi lychnosti. // Molodoi uchenyi [Tekst] / Yu. K. Bakhtyn. – 2014. – № 10. – S. 349–352.
3. *Bondar JI. S.* Problemy sovместnoi vospytatelnoi deiatelnosti semy y shkoly v pedahohycheskom nasledyy V. A. Sukhomlynskoho: dyss. kand. ped. nauk [Tekst] / L. S. Bondar. – K., 1984. – 173 s.
4. *Byk A. S.* Vospytanye hrazhdanstvennosti starsheklassnykov v pedahohycheskom nasledyy V. A. Sukhomlynskoho: dyss. kand. ped. nauk [Tekst] / A. S. Byk. – K., 1985. – 147 s.
5. *Vyshnevskiy O. I.* Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky. Posibnyk dlia studentiv vyshchykh nachalnykh zakladiv [Tekst] / O. I. Vyshnevskiy. – Drohobych: Kolo, 2003. – 528 s.
6. *Kohachevskaia H. Y.* Problemy formirovaniya npravstvennogo soznaniya podrostkov v pedahohycheskom nasledyy V. A. Sukhomlynskoho: dyss. kand. ped. nauk [Tekst] / H. Y. Kohachevskaia. – Mynsk, 1990. – 154 s.
7. Kratkaiia fylosofskaia entsyklopedyia [Tekst]. – M.: Prohress, 1994. – 787s.
8. *Kukhareno P. M., Reznikova O. O.* Formuvannia hromadskoi pozytsii suchasnoi molodi [Tekst] // Ukraina na zlami tysiacholit – 20 rokiv nezalezhnosti (1991-2011): zb. nauk. pr. / Redkol.: A. S. Kobets (vidp. red. ta in.) – Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo «Prydniprov'ya», 2011. – Vyp. 3. – S. 169–174.
9. *Platonov K. K.* Kratkyi slovar systemy psykholohycheskykh poniaty [Tekst] / K. K. Platonov. – M.: Vysshaia shkola, 1984. – 223 s.
10. *Sukhomlynskyi V. A.* Rodyna v sertse. – 2-e yzd. [Tekst] / V. A. Sukhomlynskyi. – M: Molodaia hvardyia, 1980. . – 175 s.
11. *Shcherban P. M.* Natsionalne vykhovannia v sim'yi [Tekst] / P. M. Shcherban. – K.: Kulturolohichne PP «Boryviter». – 2000. – 260 s.

Павло Зелений,

м. Київ, Україна

УДК 502/504:373.5 – 056.45

ПРОБЛЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ОБДАРОВАНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

В статтє рассматриваются подходы к экологическому образованию в системе общеобразовательной школы. Приведены пути реализации компетентного подхода в экологическом образовании одаренных старшеклассников.

Ключевые слова: *экологическое образование, экологизация, одаренные дети, экологическая компетентность, проектно-задачный подход.*

In article approaches to ecological education in system of comprehensive school are considered. Ways of realization of competence-based approach are given in ecological education of gifted seniors.

Key words: *ecological education, greening, exceptional children, ecological competence, project-task approach.*

Сучасне людство озброєне новітніми технологіями, тому воно є потужною силою, що впливає на значну кількість природних процесів Землі. Унаслідок цього спостерігається посилення негативних факторів, до яких належить загострення конфлікту між техносферою та біосферою. Відбувається погіршення стану екосистеми, істотне зменшення біопродуктивності й біорізноманітності, катастрофічне виснаження ґрунтів і мінеральних ресурсів, забрудненість поверхні Землі, гідросфери, атмосфери, а також поява речовин-ксенобіотиків. Причини цих явищ пов'язані з інтенсивним зростанням чисельності населення планети та розвитком науково-технічного прогресу впродовж останніх 50-ти років.

За цих умов набуває безпосередньої значущості екологічна освіта та виховання населення, у т. ч. й учнівської молоді. Головною її спрямованістю має бути не передача готової інформації учням, а підготовка їх до самостійного життя, де вони повинні будуть здобувати інформацію самостійно.

Теоретичні основи щодо екологічної освіти учнів заклали такі вчені: І. Зверєва, А. Захлебний, Б. Іоганзен, І. Суравегіна, Е. Сластеніна, Н. Андреева, Н. Несговорова, Т. Носова, А. Міронов, А. Афонін, А. Вербицький, С. Глазачев, В. Данільчук, Н. Семчук, В. Серіков, Н. Моїсеєв, А. Сідельковський, С. Дерябо, В. Левін, Н. Мамедов, А. Галєєва, А. Ширшов, А. Волгін. Питанню вдосконалення екологічної освіти учнів присвячено праці О. Баранової, А. Беккера, Г. Білявського, Н. Буринської, Ю. Колупасєвого, В. Назаренко, П. Самойленка, Е. Куратової та В. Сорокіна.

Аналіз досліджень психолого-педагогічних основ екологічної освіти дозволив визначити:

- критерії та методи вивчення формування ставлення до природи (А. Сідельковській);
- особливості розвитку відносин підлітків з природою та їхнє моральне становлення (Г. Шейніс);

- характер сприйняття учнями природних об'єктів (С. Дерябо, В. Ясвін);
- основні параметри екологічної особистості (С. Дерябо та В. Ясвін).

Сучасне поняття *екологічної освіти* трактується як безперервний процес, що сприяє усвідомленню кожною людиною і суспільством життєвої значущості довкілля. Людство має засвоїти знання, цінності, вміння та досвід, що спонукають до активної діяльності щодо усунення існуючих і майбутніх екологічних проблем.

Дослідники, які займалися вивченням питання удосконалення екологічної освіти (В. Назаренко, П. Самойленко, Н. Буринська та ін.) заклали новий підхід до екологічної освіти – екологізація навчальних дисциплін. За визначенням В. Назаренко екологізація навчальних предметів передбачає введення екологічного компонента у зміст програм, навчальних матеріалів (посібників, практикумів, дидактичних матеріалів) та наочного матеріалу [11].

Праці цих дослідників були спрямовані переважно на теоретичне розроблення проблеми. Завдяки ним визначено: в яких предметах доцільніше здійснювати екологізацію навчального матеріалу; критерії відбору екологічного матеріалу, за допомогою якого потрібно буде формувати в учнів екологічні поняття. За допомогою поєднання навчального та екологічного матеріалів, науковці розробили систему формування екологічних знань, умінь та навичок, що має розкривати ціннісні, пізнавальні, нормативні аспекти взаємодії суспільства з природою, характеризувати глобальне значення екологічних проблем та ідей оптимізації природокористування, а також формувати в учнів цілісну картинку світу. Однак ці дослідження розраховані на середньостатистичного учня і не враховують здібностей обдарованих учнів.

Актуальність проблеми навчання обдарованих дітей зумовлена ситуацією зростаючої економічної, соціальної невизначеності, що знижує можливість однозначно (як було раніше) прогнозувати розвиток суспільства, економіки і, як наслідок, будувати довготривалу освіту в програмі розвитку обдарованості, як стимулюючого фактору трансформації соціальних екосистем.

Обдаровані діти відрізняються від пересічних учнів гармонічністю інтелектуального та особистісного розвитку, високим рівнем пізнавальної потреби, інтелектуального розвитку, допитливості, внутрішньою мотивацією, прагненням до самоактуалізації та досягнення мети.

У нинішніх умовах розвитку суспільства актуальними для соціокультурного та економічного розвитку країни є реалізація творчого потенціалу людини. Увагу до виявлення та педагогічного супроводу обдарованих дітей і талановитої молоді можна трактувати як одне із пріоритетних завдань, що наявне у системі сучасної освіти.

Аналіз наукових досліджень з проблеми обдарованих дітей [1; 2; 3; 4; 10] підтверджує, що характерними рисами обдарованих дітей є прояв високого рівня пізнавальної діяльності (високий рівень креативності та творчості), швидкість виконання розумових операцій, сформованість логічного мислення, багатство активного словника, установка на творче виконання

завдань, виявлення індивідуального підходу у процесі виконання завдань, розвинена уява і фантазія, оригінальність, підвищене почуття проблемної ситуації, особливість спілкування тощо.

Обдаровані діти мають нахили до експериментування, критичної оцінки інформації, прагнення до глибокого вивчення предмету пізнання. Вони здатні переносити знання на нові проблемні ситуації, нестандартно їх розв'язувати, застосовувати правила на практиці, долати труднощі, планувати, наполегливо рухатись до поставленої мети. Таким дітям властиві самоорганізація, адаптація до нових умов, ситуацій, спостережливість, аналіз фактів і висновків, інтерес до пізнання навколишнього світу. Це необхідно враховувати під час організації та здійснення навчального процесу в цілому, а також в екологічній освіті, зокрема. Сучасна освітня парадигма в системі середньої освіти орієнтується переважно на компетентнісний підхід, що містить два основних поняття «компетенції» та «компетентність». Дослідники визначають компетенції як об'єктивні вимоги до суб'єкта, що необхідно для успішного здійснення певного виду діяльності. Компетентності визначаються як суб'єктивні утворення, що мають відповідати рівню поставлених цілей, тобто, виявлятися як здатність суб'єкта розв'язувати відповідні до виду діяльності певні види і типи задач.

Важливим стає питання про виявлення видів екологічних компетентностей та вибору засобів їх формування у навчальній діяльності.

Дослідники визначають *екологічну компетентність* як знання екологічних законів, правил і норм, принципів поведінки у довкіллі, що утримують її від екологічно аморальних учинків та спрямовують до природоохоронної діяльності [7; 12; 13].

На сучасному етапі розвитку освіти традиційний урок не задовольняє потреб обдарованої молоді, чим зумовлює кризу обдарованої особистості. Так як інформація постійно оновлюється, навчальне заняття також повинно модернізуватись. Екологічна освіта обдарованих старшокласників повинна базуватися не на здобутті готової інформації, а на підходах, що можуть активно застосовуватися у повсякденному житті та будуть сприяти виробленню життєвої компетентності. Зважаючи на це, на етапі шкільної освіти ми втрачаємо багато обдарованих учнів, які у майбутньому, в результаті власної діяльності, могли б не лише впливати на екологічний стан природного середовища, а й формувати екологічну свідомість однолітків та батьків.

У зв'язку з цим пріоритетну значущість у формуванні екологічної свідомості має переорієнтація парадигми освіти зі знаннєвої в компетентнісну, а також перехід від накопичення знань до виховання особистості, здатної до продуктивних рішень, від яких залежить майбутнє людини і суспільства.

Екологічна освіта обдарованих старшокласників повинна забезпечувати поглиблений рівень екологічної освіти відповідно до спеціалізації. За такої умови вона буде забезпечувати усвідомлення старшокласниками взаємозалежності екології та економіки, знання груп професій за впливом на довкілля. Учні старшої школи мають знати особливості впливу на довкілля обраної майбутньої професії, відповідні вимоги до фахівця, бути обізнаними в екологічному законодавстві відповідної галузі господарства, а також добре орієнтуватися в екологічних проблемах України. У цілому в старшокласників має бути сформована особистісна екологічна позиція та вміння відстоювати в умовах правової демократичної держави.

У Концепції екологічної освіти України стверджується, що підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, свідомості та культури, повинна стати одним з головних важелів у розв'язанні гострих екологічних і соціально-економічних проблем України [8].

Необхідно підкреслити вдосконалення цієї Концепції, в якій вказано необхідність формування в учнів екологічних знань. Однак нові цілі екологічної освіти, спрямовано на досягнення загальнокультурного, дієвого результату, більш адекватно відображаються в понятті екологічної компетентності, як свідчать вітчизняні та зарубіжні дослідники [12]. На їхню думку, введення екологічної компетентності до вимог результатів загальної освіти дозволило б ефективно розв'язувати загальнонавчальні та загальнокультурні завдання екологічної освіти [6; 7].

Питання формування екологічної компетентності учнів вивчали Д. Ермаков, С. Алексеев, Ф. Гайнуллова, Г. Кушнікова, Н. Насурова, А. Новік-Качан, Г. Пустовіт, О. Перфілова, Л. Пістунова, Л. Панфілова, М. Полякова, Н. Ромейко, Г. Сікорська, Ю. Шаронова, Е. Шульгіна та ін.

За компетентнісного підходу, у сучасному навчально-виховному процесі є можливість активізувати творчі здібності обдарованих учнів і використовувати технології, орієнтовані на творчий продукт/продукцію діяльності учнів.

Також у процесі формування екологічних компетенцій обдарованих учнів значної уваги заслуговують методи та засоби навчання. Вони повинні базуватись на використанні сучасних технологій, а саме, проектно-задачного підходу. Він ґрунтується на застосуванні активних методів і форм пізнавальної діяльності, спрямованої на формування культури пізнання, саморозвитку та самореалізації. Провідними і основними є методи творчого характеру (проблемні, пошукові, дослідницькі, проектні) у поєднанні з методами самостійної, індивідуальної та групової діяльності в сфері екології. Процес діяльності з обдарованими дітьми повинен передбачати наявність і вільне використання різних джерел та способів отримання інформації, у т. ч. через комп'ютерні мережі.

Дослідницький вид діяльності, дозволяє учням з ознаками обдарованості реалізувати власні можливості, продемонструвати спектр здібностей, розкрити таланти, отримати задоволення від виконаної роботи, що має творчий характер. Поширеною формою включення в дослідницьку діяльність є проектний метод. Учням пропонується виконати будь-який проект: проаналізувати та знайти розв'язання практичної задачі, побудувати власну діяльність в режимі дослідження, завершити роботу публічною доповіддю із захистом власної позиції.

Проекти можуть бути як індивідуальними, так і груповими. Потрібно сказати, що до логічного завершення проект доводять ті діти, які працюють на результат, тобто, діти з ознаками обдарованості.

Для того, щоб самостійно або під керівництвом учителя-консультанта займатися дослідницькою діяльністю, обдаровані діти мають оволодіти:

- високим рівнем базових екологічних знань;
- умінням працювати з літературою, виконувати пошук необхідної інформації;
- методикою проведення екологічних спостережень;
- прийомами та навичками аналізу та синтезу процесу продукту/продукції досліджень;
- прогнозуванням екологічної ситуації;
- умінням складати програми соціуму та особистих дій, що адекватні стану і прогнозам

розвитку певної екологічної ситуації.

Такі діти проявляють стійкий інтерес до різних сфер екології. Нерідко вони проявляють науковий інтерес або мають певні результати власних досліджень. У такому випадку роль вчителя зводиться до надання методичної та консультативної допомоги щодо: правильного оброблення результатів, оформлення наукового реферату, складання програми подальших досліджень, а також забезпечення умов для їх проведення. Як підтверджує досвід, для успішної дослідницької діяльності обдарованій дитині необхідна систематична спрямована, корекційна допомога [5].

У своїх працях В. Назаренко віддає перевагу експериментальній діяльності учнів на уроках формування екологічної свідомості. Особливо ефективною експериментальна діяльність є для учнів старшої школи, адже на думку В. Назаренко формувати любов до природи потрібно у цьому віці. Такої ж думки дотримується і С. Дерябко та В. Ясвін. Вони пишуть, що в юнацькому віці особливо виражено естетичне, «споглядальне» сприйняття природи, ставлення до якої, містить об'єктивний характер, хоча і менш прагматичний [5]. Не менш ефективними є й інші засоби, що пропонує В. Назаренко у формуванні екологічних понять на уроках хімії, серед яких екологічна гра та завдання з екологічним змістом.

Сучасні дослідники Н. Пустовіт, О. Пруцакова, Л. Руденко, О. Колонькована відзначають важливість методу проектів щодо формування екологічних компетенцій. Виконання

екологічних проєктів дозволяє учням отримати розвиток комунікаційних здібностей, набути досвіду публічних виступів, умінь вести дискусію екологічного спрямування та наукову полеміку. Така діяльність забезпечує процеси самонавчання, самопізнання та самореалізації обдарованої дитини.

Проектна діяльність дітей за останні роки вийшла за межі дослідницької та отримала статус пріоритетних і перспективних напрямів в екологічній освіті. Екологічний проєкт представляє програму заходів, що дозволяють вивчати одну або декілька екологічних проблем, запропонувати способи їх вирішення і практично сприяти їх реалізації. Разом з тим, екологічний проєкт – це інноваційний метод екологічної освіти, що дозволяє вчителю більш ефективно використовувати у навчально-виховному процесі принципи гуманізації, демократизації, регіоналізації, а також педагогіку співробітництва, що є важливими у навчанні обдарованих дітей.

Проектна діяльність допомагає дітям розширити загальний та екологічний світогляд, дозволяє використовувати на практиці основні екологічні знання, вміння та навички, а також розкрити, розвинути та реалізувати творчий потенціал. Окрім того, вона допомагає зрозуміти механізм взаємодії в соціумі, сприяє соціалізації, допомагає актуалізувати власну соціальну роль в суспільстві, самореалізуватися та самоствердитися в ньому, сформувати громадянську активність, усвідомлення відповідальності за стан довкілля як на локальному, так і глобальному рівнях. Вона спрямована на особистість учня, учнівський колектив.

Проект містить дослідну, природоохоронну, просвітницьку, пропагандистську та організаційну діяльність. Він може бути комплексним, об'єднуючим діяльність за різними напрямками або цільовим, присвяченим конкретній проблематиці. Природоохоронна діяльність охоплює види практичної діяльності з охорони довкілля і пов'язана з тематикою проєкту. Просвітницька і пропагандистська діяльність містить: висвітлення діяльності над проєктом у засобах масової інформації; оформлення інформаційних бюлетенів та прес-релізів; проведення бесід серед населення; виступи екологічних агітбригад, театрів за проєктною тематикою тощо. Багатоаспектність проєктів дозволяє обдарованій дитині зробити вибір потрібної сфери діяльності. Окрім того, вона може брати участь у проєкті самостійно чи у складі дитячого або сімейного колективу [9].

Таким чином, аналіз проблеми екологічної освіти обдарованих старшокласників показав, що, з одного боку, накопичено достатній теоретичний та практичний досвід щодо формування екологічних понять старшокласників, розглянуто загальнонаукові, педагогічні, психологічні, методичні питання, а з іншого – традиційна педагогічна система формування екологічних понять не враховує особливостей обдарованих дітей. У результаті ми не спостерігаємо актуальних позитивних змін у процесі формування екологічної культури старшокласників.

Розглянутий педагогічний підхід спрямовано на формування в учнів екологічних компетентностей. Він є альтернативою традиційному підходу та створює умови для формування в учнів творчої самосвідомості й стилю активної дослідницької діяльності. У цій системі учень оволодіває дослідницькими прийомами, навичками самостійної творчої діяльності.

Отже, йдеться про необхідність створення нової моделі шкільної екологічної освіти, що враховуватиме особливості обдарованих старшокласників та буде прийнятна для пересічного учня. Вона повинна передбачати: перехід від дисциплінарно-орієнтованої системи навчання до проєктно-творчої; використання діяльнісного підходу та формування екологічної компетентності; зміни ціннісних орієнтацій, установку на оволодіння методами здобування інформації; продуктивне її впровадження та творче використання; застосування інноваційних технологій навчання.

Використані літературні джерела

1. Васильченко Л. Психолого-педагогічні особливості обдарованих дітей [Текст] / Л. Васильченко // Проблеми виховання. – К., 2007. – № 4.
2. Выготский Л. Педагогическая психология [Текст] / Под ред. В. В. Давидова. – М.: Педагогика, 1991.

3. Волкова Н. Навчання обдарованих дітей [Текст] / Н. Волкова // Педагогіка. – К.: Академія, 2003.
4. Гузенко О. Мотиваційний аспект творчої діяльності обдарованої дитини [Текст] / О. Гузенко // Нові технології. – К., 2007. – № 47.
5. Епифанова М. А. Современные образовательные технологии: поиск и перспективы [Текст] / М. А. Епифанов. – Саратов, 2003. – 105 с.
6. Ермаков Д. С., Суравегина И. Т. Экологическое образование: от изучения экологии к решению экологических проблем [Текст] / Д. С. Ермаков. – Новомосковск, 2005.
7. Захлебный А. Н., Дзятковская Е. Н. Экологическая компетенция – новый планируемый результат экологического образования [Текст] / А. Н. Захлебный, Е. Н. Дзятковская // Экологическое образование: до школы, в школе, вне школы. – 2007. – № 3. – С. 3–8.
8. Концепція екологічної освіти України [Текст] // Директор школи. – 2002. – № 16. – С. 20–29.
9. Коробков С. Д., Худякова Л. П. Экологическое образование на пороге «РИО + 10» [Текст] / С. Д. Коробков, Л. П. Худякова // Тезисы докладов VIII Международной конференции по экологическому образованию. – Тверь: Изд. ГУПТО ТОТ, 2002. – 467 с.
10. Моляко В. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности [Текст] / В. Моляко // Обдарована дитина. – 2002. – № 4.
11. Назаренко В. М. Система непрерывного экологического образования в средней и высшей школе: дис. ... д-ра пед. наук / В. М. Назаренко. – М., 1994.
12. Пруцакова О. Л. Сутність та види екологічної компетентності особистості [Текст] / О. Л. Пруцакова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірн. наук. праць. – Вип. 8. – К., 2005. – Кн. 2. – С. 16–19.
13. Пустовіт Н. А. Сутнісні характеристики екологічної компетентності школярів [Текст] / Н. А. Пустовіт // Педагогічні науки: збірн. наук. праць. – Вип. 38. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 186–191.

Bibliography

1. Vasylichenko L. Psykholoho-pedahohichni osoblyvosti obdarovanykh ditei [Tekst] / L. Vasylichenko // Problemy vykhovannia. – K., 2007. – № 4.
2. Yhotskyi L. Pedahohycheskaia psykholohyia [Tekst] / Pod red. V. V. Davydova. – M.: Pedahohy-ka, 1991.
3. Volkova N. Navchannia obdarovanykh ditei [Tekst] / N. Volkova // Pedahohika. – K.: Akademiia, 2003.
4. Huzenko O. Motyvatsiinyi aspekt tvorchoi diialnosti obdarovanoi dytyny [Tekst] / O. Huzenko // Novi tekhnolohii. – K., 2007. – № 47.
5. Epyfanova M. A. Sovremennye obrazovatelnye tekhnolohyy: poysk y perspektyvy [Tekst] / M. A. Epyfanov. – Saratov, 2003. – 105 s.
6. Ermakov D. S., Suravehyna Y. T. Ekolohycheskoe obrazovanye: ot yzucheniya ekolohyy k resheniyu ekolohycheskykh problem [Tekst] / D. S. Ermakov. – Novomoskovsk, 2005.
7. Zakhlebnyi A. N., Dziatkovskaia E. N. Ekolohycheskaia kompetentsyia – novyi planyruemyi rezultat ekolohycheskoho obrazovanyia [Tekst] / A. N. Zakhlebnyi, E. N. Dziatkovskaia // Ekolohycheskoe obrazovanye: do shkoly, v shkole, vne shkoly. – 2007. – № 3. – S. 3–8.
8. Kontseptsiiia ekolohichnoi osvity Ukrainy [Tekst] // Dyrektor shkoly. – 2002. – № 16. – S. 20–29.
9. Korobkov S. D., Khudiakova L. P. Ekolohycheskoe obrazovanye na porohe «RYO + 10» [Tekst] / S. D. Korobkov, L. P. Khudiakova // Tezysy dokladov VIII Mezhdunarodnoi konferentsyy po ekolohycheskomu obrazovanyia. – Tver: Yzd. HUPTO TOT, 2002. – 467 s.
10. Moliako V. Problemy psykholohyy tvorchestva y razrabotka pokhoda k yzucheniyu odarennosti [Tekst] / V. Moliako // Obdarovana dytyna. – 2002. – № 4.
11. Nazarenko V. M. Systema nepreryvnoho ekolohycheskoho obrazovanyia v srednei y vysshei shkole: dys. ... d-ra ped. nauk / V. M. Nazarenko. – M., 1994.
12. Prutsakova O. L. Sutnistta vydyekolohichnoi kompetentnosti osobystosti [Tekst] / O. L. Prutsakova // Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: zbirn. nauk. prats. – Vyp. 8. – K., 2005. – Кн. 2. – S. 16–19.
13. Pustovit N. A. Sutnisni kharakterystyky ekolohichnoi kompetentnosti shkoliariv [Tekst] / N. A. Pustovit // Pedahohichni nauky: zbirn. nauk. prats. – Vyp. 38. – Kherson: Vydavnytstvo KhDU, 2005. – S. 186–191.